

УДК 811.161.2'367.625

КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ ДІЄСЛІВ МОВЛЕННЯ В СИСТЕМІ ДІЄСЛІВНОЇ ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ**Якункіна Ю. О.**

Стаття присвячена дослідженню класу українських дієслів зі значенням мовлення, який розглядається як система. Виявлення ознак цієї лексико-семантичної групи дозволило побудувати її класифікацію, яка характеризується охопленням усіх відповідних дієслів.

Ключові слова: дієслова мовлення, суб'єкт, об'єкт, класифікаційні ознаки, лексико-семантична група.

Статья посвящена исследованию класса украинских глаголов со значением речи, рассматриваемого как система. Выявление признаков этой лексико-семантической группы позволило построить ее классификацию, которая характеризуется охватом всех соответствующих глаголов.

Ключевые слова: глаголы речи, субъект, объект, классификационные признаки, лексико-семантическая группа.

The article is devoted to the research of the class of Ukrainian verbs of speech which are analyzed as a system. Revealing of signs of this lexical-semantic group has allowed composing its lexical classification, which is characterized by the embracing of all corresponding verbs.

Key words: verbs of speech, subject, object, classificatory signs, lexical-semantic group.

У сучасному мовознавстві дослідники все більше уваги приділяють семантиці, оскільки вона посідає центральне місце з-поміж інших лінгвістичних вчень, що пояснюється передусім основною функцією мови – бути засобом кодування та декодування інформації. Зрозумілою й цілком обґрунтованою є зацікавленість дієсловами мовлення, позаяк вони позначають власне мовлення, яке опосередковує всі інші види людської діяльності, та мають велику функційну значущість, відіграють важливу роль при конструюванні тексту, тому що презентують не лише безпосередньо акт комунікації, але й авторські ремарки.

Актуальність дослідження визначено необхідністю встановлення специфіки семантики дієслів мовлення в сучасній українській мові, класифікаційних ознак цієї лексико-семантичної групи та її меж.

Мета статті полягає у встановленні семантичних особливостей дієслів на позначення актів мовлення в українській мові та їхніх класифікаційних ознак.

У процесі аналізу необхідно розв'язати такі завдання: 1) встановити семантичні особливості дієслів мовлення; 2) визначити класифікаційні ознаки дієслів на позначення актів мовлення в системі дієслівної лексики сучасної української мови; 3) виокремити типи семантичної класифікації дієслів мовлення в сучасній українській мові та з'ясувати їхню специфіку.

Об'єкт дослідження становлять дієслова мовлення в сучасній українській літературній мові.

Предметом вивчення є семантичні особливості дієслів мовлення, що визначають їхні класифікаційні ознаки в системі дієслівної лексики сучасної української мови.

Дієслова мовлення неодноразово розглядали та аналізували у своїх працях В. Бахтіна, В. Попова, Л. Васильєв, З. Нічман та інші [1; 5]. Попри наявність цілої низки наукових студій, присвячених цій групі дієслів, до цього часу існують відмінності в підходах щодо складу та структури зазначеної лексико-семантичної групи. В українському мовознавстві вперше звернула увагу на мікросистему із загальним значенням мовлення й розглянула внутрішню валентність її елементів, систематизувала реєстр дериватів, що містять сему "мовлення", у своєму дисертаційному дослідженні М. Голянич [2]. Семантико-синтаксичній організації речень з дієслівними предикатами мовлення присвячена праця Н. Ніколаєвої, у якій з'ясовано семантичну сутність предикатів мовлення, окреслено їхні класифікаційні межі, визначено типи

реалізації структурних схем речень із предикатами мовлення та встановлено варіанти їхнього структурно-морфологічного втілення [6].

У поглядах на коло дієслів на позначення процесів мовлення немає єдності, через що встановити межі цього лексичного угруповання, відділити його від інших суміжних груп досить важко, що складає додатковий інтерес для дослідників.

Для лексико-семантичного поля слів на позначення мовлення гіперсемою, словом-ідентифікатором, яке виражає ідею цього парадигматичного об'єднання слів, виступає лексема *мовлення* (мовити, говорити, казати), що має таке визначення: "Мовлення – процес реалізації мовної діяльності, єдиний об'єктивний прояв мови" [8, с. 22]. У "Словнику української мови" основне значення мовлення представлено так: "Мовлення – це спілкування людей між собою за допомогою мови; мовна діяльність" [9]. Ми дотримуємось погляду, що мовлення – це діяльність мовця, під якою розуміють як сам процес говоріння, так і його результат.

Процес мовленнєвої діяльності – дуже складний денотат, що передбачає такі компоненти ситуації: 1) мовця; 2) слухача; 3) процес мовлення; 4) процес вираження думки, почуття, волі; 5) процес повідомлення думки (мовленнєвий контакт); 6) об'єкт мовлення; 7) характеристику процесу або об'єкта мовлення.

Розбіжність в інтерпретації поняття "процес мовлення" веде до появи різних термінів на позначення цієї групи слів. Часто дослідники послуговуються терміном "дієслова мовлення", досить широким є термін "дієслова говоріння", також використовують "дієслова комунікації", *verba dicendi* тощо.

Оскільки дієслова мовлення називають мовленнєві процеси, актуальними для їхньої семантики виявляються ті аспекти мовленнєвої дії, які висувуються на перший план у кожній конкретній ситуації мовлення [6]. Більша частина дієслів мовлення – це назви мовленнєвих актів, зокрема дієслова, що містять семи цілеспрямованої діяльності (*шепотіти, проговоритися*), та дієслова на позначення обміну мовленнєвим актом (*бесідувати, тлумачити*).

Мовленнєвий акт є складною категорією, відповідно необхідно декілька умов, щоб він став цілеспрямованою мовленнєвою дією. Зокрема, потрібен мовець і адресат, що мають певні спільні функції (соціальні ролі), спільні мовленнєві навички (мовленнєва компетенція), спільні знання й уявлення про світ. У процесі мовлення виокремлюють три основних етапи: 1) етап, що формує задум мовлення; 2) етап, пов'язаний з вибором мовних засобів; 3) етап, коли відбувається сама мовна реалізація задуму (озвучування).

Аналізуючи дієслова мовлення, дослідники виходять з того, що процес говоріння залежить від багатьох факторів: мовної здатності людини, організації її інтелекту, оперативного мислення, всієї бази знань, що міститься в ментальному лексиконі, зокрема мовних та позамовних знань, а також психіки, емоцій, почуттів мовця та багатьох інших чинників [7, с. 30]. Вони можуть визначати індивідуальні мовні особливості мовця, обставини комунікації або ж мету комунікації.

Для дієслів на позначення мовленнєвих актів інтегральним є спосіб концептуалізації ними тексту та наявність комунікантів для його відтворення. Усім одиницям лексико-семантичного поля дієслів мовленнєвої дії властива категорійно-лексична сема "говорити" і ядерна сема "говоріння як соціальний феномен". Інваріантною ознакою всього лексико-семантичного поля є архісема-дієслово "говорити", оскільки воно найбільш нейтральне.

У семній структурі дієслів мовлення можна виокремити такий набір сем: 1) категорійно-граматичну сему "дія", що вказує на належність вербативів мовлення до групи дієслів дії, які протиставляються дієсловам стану; 2) лексико-граматичну сему "перехідна дія", яка виражається в об'єктній позиції при розкритті дієслова в реченні; 3) категорійно-лексичну сему "усно висловлювати думки, почуття", що є базовою та виконує ідентифікувальну функцію для цієї лексико-семантичної групи; 4) усі диференційні семи власне лексичного характеру, що конкретизують такі поняття, як "мета висловлення думки" і "спосіб висловлення думки".

Для дієслів мовлення класифікаційним ознаками, що властиві саме цій групі дієслів, є:

1) матеріальне значення дієслова, тобто співвіднесеність його з дією (актом, процесом) мовлення;

2) лексична сполучуваність дієслів із словами певних класів, наприклад, прислівникам на зразок *виразно, голосно, переконливо*;

3) типи конфігурацій, до яких входять дієслова мовлення як ядро (залежно від напрямку мовної дії: взаємоспрямована, спрямована на одного учасника комунікації чи ненаправлена дія);

4) здатність дієслова вводити пряме мовлення в складніші синтаксичні будови [7, с. 35].

Очевидно, що вибір конкретного дієслова на позначення процесу мовлення залежить від того, на якому з аспектів мовленнєвої дії автор робить акцент. Сема, що конкретизує цей аспект, буде домінуючою в лексико-семантичній структурі дієслова. Так, можна виокремити п'ять аспектів мовленнєвої дії, що дозволяють розподілити дієслова мовлення за класами: 1) манера говоріння; 2) стиль мовленнєвої поведінки; 3) місце та роль репліки в діалозі; 4) тема висловлення; 5) комунікативна постанова.

На думку А. Кероп'ян, лексико-семантична група дієслів мовлення складається з трьох класів: нейтральних (ядерних) лексем (слів-ідентифікаторів) – *говорити, казати, промовляти*; дескриптивних (зовнішній бік мовленнєвої дії) – *бурчати, вити, лопотати, кричати*; та таких, що конкретизують, вони своєю чергою поділяються на дієслова спілкування (*обговорювати, домовлятися, сперечатися, дискутувати*), повідомлення (*сповідатися, вихвалитися, нити, брехати, пояснювати*), волевиявлення (*погоджуватися, відмовлятися, дозволяти, вимагати*), емоційного впливу (*вистіювати, звинувачувати, хвалити, втішати*) та мовного етикету (*вітати, бажати, дякувати*). Призначенням третього класу дієслів (численнішим та різноманітнішим) є конкретизація комунікативного наміру суб'єкта мовлення та в деяких випадках змісту репліки [4].

Н. Гут також виокремлює 3 класи дієслів говоріння, що означають власне акт говоріння (*казати, говорити, промовляти, висловлюватися*), зміст мовлення (*розказувати, зауважувати, заперечувати, протестувати, пояснювати, застерігати*) та особливості акту говоріння і способу промовляння (*гомоніти, бурчати, кричати, шелотіти*) [3].

На семантичному аналізі мовленнєвої дієслівної лексики ґрунтується класифікація Л. Васильєва [1], згідно з якою виокремлюють такі групи:

- дієслова, що характеризують зовнішній (акустично-фізіологічний та графічний) бік мовлення;
- дієслова, що характеризують зміст думки, яка виражається за допомогою усного або писемного мовлення;
- дієслова, що характеризують комунікативний бік усного та писемного мовлення;
- дієслова зі значенням мовленнєвої взаємодії та контакту;
- дієслова зі значенням спонування, яке виражається усним чи писемним мовленням;
- дієслова зі значенням емоційного ставлення та оцінки;
- дієслова мовчання.

Кожна з цих семантичних груп має й специфічні ознаки.

У своєму дослідженні послуговуємось класифікацією Л. Васильєва, яку трохи диференціюємо. Зокрема, дієслова першої групи, що характеризують вимовний (зовнішній) бік мовлення, об'єднані ядерною лексичною семою "вимовляти одиниці мовлення (тобто продукувати мовлення, яке звучить)" та лексико-семантичними семами суб'єктивності та об'єктивності (*мовити, правити, гомоніти*). До цієї групи відносимо і лексеми звучання (*бекати, скиглити, ойкати*), і лексеми називання (*називати, величати, іменувати*).

Дієслова другої групи, які акцентують зміст думки, що висловлюється, вирізняються ядерною лексичною семою "виражати за допомогою мовлення якісь думки" та лексико-семантичними семами суб'єктивності та об'єктивності. Від попередньої групи дієслів вони відрізняються тим, що при них можуть перебувати тільки іменники (об'єктна позиція), які вказують на зміст мовлення. Сюди зараховуємо дієслова, що передають індивідуальну характеристику мовлення (*провадити, твердити, тараторити*); характеризують мову з погляду її змісту (*балагурити, варнякати, марнословити*), ті, що означають "обман" (*брехати, обдурювати, заливати*); "грубо

розмовляти” (*лихословити, пащекувати, відрубувати*); “нарікання” (*жалітися, нарікати, нити*); зі значенням “мовчання / замовчування” (*мовчати, замовкати, заціпити*) тощо.

До третьої групи відносимо дієслова, які підкреслюють своєю семантикою комунікативний бік мовлення та ототожнюються спільною ядерною лексичною семою “передавати комусь за допомогою мовлення яку-небудь інформацію”. Такі дієслова вказують на різні аспекти процесу спілкування. На відміну від Л. Васильєва, який диференціював їх на окремі лексико-семантичні групи, вербативи об’єднуємо в одну групу, але відповідно виокремлюємо підгрупи дієслів зі значенням мовленнєвої взаємодії контакту (*обговорювати, полемізувати, обговорювати*); дієслів, які означають спонування, що здійснюється за допомогою мовлення (*наказувати, спонукати, керувати*); дієслів, що характеризують власне комунікативний бік мовлення (*повчати, доводити, обіцяти*). Ця група дієслів перетинається з іншими семантичними полями, оскільки передача інформації може здійснюватись не лише за допомогою мовлення.

Дієслова емоційного ставлення та оцінки ідентифікуються ядерною семою “повідомляти що-небудь комусь з метою висловити своє ставлення до когось, чогось або дати оцінку комусь, чомусь” та семами суб’єктності й об’єктності (*насміхатися, ганьбити, хвалити*). Сюди ж додаємо й дієслова мовленнєвого етикету, оскільки вони містять семи побажання, а отже, виявляють ставлення мовця (*дякувати, віншувати, поздоровляти*).

Такою в загальному вигляді є класифікаційна схема дієслів зі значенням мовлення, що ілюструє кінцевий розподіл вибраного матеріалу.

Семантична категорія мовлення знаходить своє відбиття в системі дієслівних значень. Ця семантична категорія має низку класифікаційних ознак, що вирізняють її із загальної дієслівної лексики та дозволяють відмежувати від інших категорій. Класифікація дієслів мовлення опирається на принцип виокремлення спочатку загальних значень, а потім їхньої послідовної конкретизації.

Література

1. Васильєв Л. М. Семантика русского глагола [Текст] / Л. М. Васильєв. – М. : Высш. школа, 1981. – 184 с.
2. Голянич М. І. Внутрішня форма слова в художньому тексті [Текст] : дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 / Голянич М. І. ; Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 1998. – 455 с.
3. Гут Н. Дієслова говоріння в авторських ремарках роману Г. Тютюнника “Вир” / Н. Гут // Дивослово. – 2007. – № 6. – С. 39–41.
4. Кероп’ян А. Р. Лексико-семантична структура російських та англійських дієслів мовлення [Текст] : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.17 / Кероп’ян А. Р. ; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2003. – 20 с.
5. Лексико-семантические группы русских глаголов / под ред. Э. В. Кузнецовой. – Иркутск : Изд-во Иркутск. ун-та, 1989. – 180 с.
6. Ніколаєва Н. Г. Семантико-синтаксична організація речень з дієслівними предикатами мовлення : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Ніколаєва Н. Г. ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 27 с.
7. Пашковська Г. О. До питання класифікації дієслів мовлення [Текст] / Г. О. Пашковська // Мова і культура. – К., 2005. – С. 122–130.
8. Пашковська Г. О. Походження й семантичний розвиток українських дієслів та фразеологізмів на позначення процесів мовлення [Текст] : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Пашковська Галина Олександрівна ; НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. – К., 2008. – 270 с.
9. Словник української мови : в 11 т. / ред. кол. І. К. Білодід та ін. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
Т. 7. – С. 770.